

В. Ломака, здобувачка НДІ приватного права і підприємництва Академії правових наук України

Відповідальність залізниці за несвоєчасну подачу вагонів та контейнерів

Процесу перевезення вантажу залізничним транспортом передують правовідносини відправника вантажу й перевізника по пред'явленню вантажу й подачі транспортних засобів, що перебувають за рамками договору перевезення вантажу (ст. 917 ЦК України) і ним не регулюються. Відповідно до ст. 17, ст. 21 Статуту залізниць України підставою виникнення зобов'язання по пред'явленню вантажу й подачі транспортних засобів є подана відправником вантажу, прийнята перевізником і погоджена із власником інфраструктури залізничного транспорту заявка.

Питання про підстави виникнення зобов'язання щодо пред'явлення і подачі транспортних засобів на залізничному транспорті детально досліджують у правовій літературі. На думку К. Ф. Єгоров¹, М. Н. Ніколаєвої², О. М. Садікова³, заявка відносно вантажних перевезень відіграє роль оперативно-регулюючого документа, за допомогою якого здійснюється організація перевезень вантажів. Указані автори виходять із того, що пов'язані з подачею відправником вантажу заявки і її прийняттям перевізником відносини можуть кваліфікуватися як оперативне планування перевезень вантажів, що і сьогодні зберігає своє значення як підстава виникнення відповідного зобов'язання. На думку автора, зазначена точка зору є традицією радянського транспортного права і вже не здатна в цей час пояснити правову природу заявки, наданої відправником вантажу, прийнятої перевізником і погодженої із власником інфраструктури залізничного транспорту.

¹ Єгоров, К. Ф. Гражданско-правовая ответственность за невыполнение плана грузовых перевозок : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / К. Ф. Егоров. – Л., 1955. – С. 7.

² Николаева, М. Н. Ответственность органов транспорта за невыполнение государственного плана перевозок грузов по внутренним водным путям / М. Н. Николаева // Учен. зап. ВИЮНа. – М., 1958. – Вып. 7. – С. 153.

³ Гражданское право России. Ч. 2 : Обязательственное право : курс лекций / отв. ред. О. Н. Садиков. – М., 1997. – С. 385–386.

В. А. Егіазаров вважає, що «заявка... є підставою для зав'язки вантажоперевізного процесу й остаточно уточнює та конкретизує порядок виконання перевезення вантажів у даний період... можна говорити тільки про оперативно-регулюючі функції заявки, за допомогою якої відбувається згодом укладання договору перевезення вантажів»¹. Близька до зазначеної точки зору й позиція Д. А. Медведєва й В. Т. Смирнова². Необхідно підкреслити, що зобов'язання по пред'явленню вантажу й подачі транспортних засобів на залізничному транспорті не може виникнути ні з «організаційних передумов», ні із «зав'язки вантажоперевізного процесу», оскільки таких підстав виникнення цивільних прав і обов'язків у цивільному праві немає.

Висловлювалася точка зору, відповідно до якої подача заявки — це самостійна одностороння вимога відправника вантажу, що по своїй юридичній природі є односторонньою угодою (К. К. Яічков³, С. С. Алексєєв⁴, Б. Л. Хаскельберг⁵). Можна відзначити, що позитивним у цій точці зору є те, що, як це визнається, цивільно-правове зобов'язання перевізника по подачі транспортних засобів і відправника вантажу по пред'явленню вантажу до перевезення не могло виникати безпосередньо із планового акта, його підставою визнавалася цивільно-правова угода. Той факт, що зазначені автори розцінюють правову природу заявки як односторонньої угоди, пов'язаний з тим, що п'ятиденні заявки розглядалися як акт, що підтверджує готовність відправника вантажу виконувати в поточній п'ятиденці планове завдання, тобто акт, спрямований на уточнення й підтвердження порядку виконання місячного плану перевезень.

У зв'язку з цим цікавим є визначення правової природи самої заявки. Останнім часом у літературі обґрунтовується точка зору, відповідно до якої підставою виникнення обов'язків відправника вантажу по пред'явленню вантажу до перевезення й перевізника по подачі

¹ Егіазаров, В. А. Транспортное право : учеб. пособие / В. А. Егіазаров. – М., 2004. – С. 56–57.

² Медведєв, Д. А. Транспортные обязательства / Д. А. Медведєв, В. Т. Смирнов // Гражданское право : учебник. Ч. II / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М., 1997. – Гл. 38. – С. 377.

³ Яічков, К. К. Договор железнодорожной перевозки грузов по советскому праву / К. К. Яічков. – М., 1958. – С. 159.

⁴ Алексєєв, С. С. Гражданская ответственность за невыполнение плана / С. С. Алексєєв. – М., 1959. – С. 22.

⁵ Хаскельберг, Б. Л. Обязательство железнодорожной перевозки груза по советскому праву : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Б. Л. Хаскельберг. – Томск, 1969. – С. 8.

транспортних засобів на залізничному транспорті є їхня угода, що укладається шляхом подачі відправником вантажу заявки на перевезення вантажів і її прийняття перевізником (Т. Є. Абова¹, В. В. Вітрянський², А. Г. Калпін³ та ін.). Автор поділяє концепцію, відповідно до якої погляд на подану відправником вантажу, прийняту перевізником і погоджену із власником інфраструктури залізничного транспорту заявку як на договір, на підставі якого виникає зобов'язання по пред'явленню вантажу й подачі транспортних засобів, є єдино правильним для сучасної юридичної кваліфікації правовідносин, що передують залізничному перевезенню вантажу. З такою позицією можна цілком погодитися.

На підставі аналізу норм ЦК України, Статуту залізниць України можна дійти висновку, що в зобов'язанні по пред'явленню вантажу й подачі транспортних засобів на залізничному транспорті є елементи угоди сторін про встановлення цивільних прав і обов'язків. Автор підкреслює кваліфікуючу ознаку дій з подачі відправником вантажу заявки і її прийняттю перевізником, що лежать у правовій площині: спрямованість на виникнення взаємних прав і обов'язків з метою задоволення відповідних майнових інтересів сторін, що дозволяє говорити про їхню договірну природу.

Однак, незважаючи на згадування заявки відправника вантажу на пред'явлення вантажу до перевезення й перевізника на подачу транспортних засобів як у науковій юридичній літературі, так і в чинних підзаконних нормативних актах, така заявка не входить до переліку обов'язкових документів, які мають заповнюватися. Так, відповідно до п. 1.1 Правил оформлення перевізних документів, затверджених наказом Міністерства транспорту України від 21.11.2000 р. № 644, на кожне відправлення вантажу відправник повинен подати станції навантаження накладну (комплект перевізних документів). Накладна є складовою частиною комплекту перевізних документів, до якого, крім неї, входять: дорожня відомість, корінець дорожньої відомості та квитанція про приймання вантажу. Крім того, форми бланків перевізних документів затверджені наказом Мінтрансу від 19.11.1998 р. № 460

¹ Коментарий к Транспортному уставу железнодорожного транспорта РФ (постатейный) / под ред. Т. Е. Абовой и В. Б. Ляндреса. – М., 1998. – С. 28–29.

² Витрянский, В. В. Понятие и виды договора перевозки. Система договоров перевозки / В. В. Витрянский // Хоз-во и право. – 2001. – № 1. – С. 65.

³ Калпин, А. Г. Новое в правовом регулировании отношений на железнодорожном транспорте / А. Г. Калпин // Государство и право. – 2003. – № 10. – С. 49.

«Про затвердження бланків перевізних документів», де знову ж таки не вказується форма заявки на здійснення перевезень.

Слід відзначити, що це питання по-іншому врегульоване, зокрема, у законодавстві Російської Федерації. Так, надана відправником вантажу перевізникові, відповідно до вимог ст. 11 Статуту залізничного транспорту, Правил прийому заявок на перевезення вантажів залізничним транспортом, затверджених наказом Міністерства шляхів сполучення РФ від 16 червня 2003 р. № 21¹, заявка є визначеною і ясною пропозицією, адресованою перевізникові, і виражає намір відправника вантажу вважати себе таким, що уклав договір про пред'явлення вантажу і подачі транспортних засобів на умовах, що містяться у пропозиції (істотні умови), з адресатом, яким воно буде прийнято.

Дана пропозиція є безвідзивною, повністю відповідаючи всім вимогам, ст. 641 ЦК України — оферті. При цьому заявка (оферта) може містити строк для її акцепту. Крім того, зазначений строк може бути визначений у законі й становить період часу з моменту реєстрації заявки перевізником і до закінчення трьох днів до заявленої дати початку перевезення.

На думку автора, дії перевізника з прийняття відправником вантажу наданої заявки потрібно кваліфікувати як акцепт пропозиції щодо укладення договору про пред'явлення вантажу й подачі транспортних засобів на залізничному транспорті (ст. 642 ЦК України). Адже через дію з прийняття оферти відправника вантажу виявляється воля перевізника на вступ у договір про пред'явлення вантажу й подачі транспортних засобів. Отже, прийняття або відмову в прийнятті перевізником наданої відправником вантажу заявки не можна розглядати інакше як дії, спрямовані на встановлення відносин по пред'явленню вантажу й подачі транспортних засобів. Дію перевізника з проставлення на наданій відправником вантажу заявці оцінки «погоджено» повинно бути кваліфіковано як повний акцепт, тобто такий, що виражає схвалення всьому, що зазначено в оферті, і беззастережний, оскільки не містить ніяких додаткових умов.

Комплексний аналіз відповідних правових норм дає підстави для висновку, що дії відправника вантажу з пред'явлення перевізникові заявки й перевізника з її прийняття являють собою в юридичному відношенні певну послідовність погодженого вираження волі зазначених осіб, що становить процес укладання договору про пред'явлення вантажу й подачі транспортних засобів: пропозиція укласти договір

¹ Рос. газ. – 2003. – 20 июня (№ 119/2).

(оферту) і згоди на нього (акцепт). При цьому укладання договору про пред'явлення вантажу й подачі транспортних засобів на залізничному транспорті має на меті досягнення правового результату, що становить майновий інтерес для його учасників. Той факт, що до наміру сторін входить створення укладеної між ними угодою правових наслідків, підтверджує кваліфікацію такої угоди як договору.

Слід зазначити, що у зв'язку з тим, що зміст законодавства, яке регулює відносини у сфері діяльності залізничного транспорту, не досить чітко визначає момент, з якого відправника вантажу можна вважати таким, що виконав своє зобов'язання за договором про пред'явлення вантажу й подачі транспортних засобів по пред'явленню вантажу, доцільно доповнити Статут залізниць статтею відповідного змісту.

Згідно зі ст. 23 Закону України «Про залізничний транспорт» від 07.04.1996 р. № 273/96-ВР¹, у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язань за договором про організацію перевезень вантажів перевізники несуть відповідальність за неповну і несвоєчасну подачу вагонів і контейнерів для виконання плану перевезень, а вантажовідправники — за невикористання наданих транспортних засобів у порядку та розмірах, що визначаються Статутом залізниць України. Перевізники також несуть відповідальність за зберігання вантажу, багажу, вантажобагажу з моменту його прийняття і до видачі одержувачу, а також за дотримання терміну їх доставки в межах, визначених Статутом залізниць України.

Згідно зі ст. 917 ЦК України, перевізник зобов'язаний надати транспортні засоби під завантаження у строк, встановлений договором. Відправник вантажу має право відмовитися від наданого транспортного засобу, якщо він є непридатним для перевезення цього вантажу. Відповідно до ст. 921 ЦК України, перевізник за ненадання транспортного засобу для перевезення вантажу несе відповідальність, встановлену договором, якщо інше не встановлено транспортними кодексами (статутами). Перевізник і відправник вантажу звільняються від відповідальності, якщо ненадання транспортного засобу або невикористання наданого транспортного засобу сталося не з їхньої вини, зокрема у разі припинення (обмеження) перевезення вантажу у певних напрямках, встановленого у випадках і порядку, передбачених транспортними кодексами (статутами).

Стаття 106 Статуту залізниць України передбачає, що за незабезпечення залізницею подачі вагонів і контейнерів для виконання плану

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 40. – Ст. 183.

перевезень та за невикористання вантажовідправником поданих вагонів і контейнерів чи відмову від вагонів і контейнерів для виконання плану перевезень сплачується штраф у відповідних розмірах.

Поряд із загальними ознаками, властивими цивільній відповідальності й відповідальності в зобов'язанні по перевезенню вантажу залізничним транспортом, майнова відповідальність у зобов'язанні про подачу транспортних засобів має деякі особливості. По-перше, зазначену відповідальність можна назвати спеціальною в тому розумінні, що її правове регулювання здійснюється переважно не загальноцивільстичним законодавством, а спеціальними нормами законодавства, що регулює відносини з діяльності залізничного транспорту, відмінними від тих, котрими регулюється відповідальність, що виникає з перевізних відносин. По-друге, положення науки українського цивільного права про склад правопорушення як підстави цивільно-правової відповідальності не застосовані повною мірою до такого правопорушення, як невиконання або неналежне виконання зобов'язання по пред'явленню вантажу й подачі транспортних засобів. По-третє, за невиконання названого зобов'язання відповідальність передбачена у формі законної виняткової неустойки і т. д. Автор констатує, що особливостями відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язання подачі транспортних засобів на залізничному транспорті є її характер, розмір, форма й умови.

Крім цього важливим є питання про відповідальність перевізника у випадку неправомірної відмови в узгодженні заявки (відмови від подачі вагонів під завантаження). Для рішення цього питання вважаю за необхідне звернутися до поняття публічного договору. Відповідно до ст. 633 ЦК України публічним є договір, в якому одна сторона — підприємець взяла на себе обов'язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до неї звернеться (роздрібна торгівля, перевезення транспортом загального користування, послуги зв'язку, медичне, готельне, банківське обслуговування тощо). При цьому підприємець не має права відмовитися від укладення публічного договору за наявності у нього можливостей надання споживачеві відповідних товарів (робіт, послуг). У разі необґрунтованої відмови підприємця від укладення публічного договору він має відшкодувати збитки, завдані споживачеві такою відмовою.

Як зазначається у літературі, одним із факторів, який має свідчити про публічність діяльності підприємця, є монопольне становище, яке може означати, що споживач не має можливості придбати товар (ро-

боту, послугу) в іншого суб'єкта підприємницької діяльності. Домінуюча особа (монополіст) займає економічно вигідніше положення, оскільки не має проблем з реалізацією своєї продукції. Монополіст завжди може розраховувати, що продасть або всю продукцію, або певну її кількість. Така свобода дозволить недобросовісним підприємцям створювати умови, які не вигідні для певних споживачів або груп споживачів. Тому обмеження домінуючої особи у свободі договору не заподіє їй істотної шкоди, а, з погляду інших суб'єктів комерційного обігу, є об'єктивною необхідністю¹. На підставі цього, вважаю, що за своєю природою договір перевезення вантажів залізничним транспортом є саме публічним договором, адже, як справедливо відзначив свого часу Й. О. Покровський, говорячи про те правове явище, яке надалі одержало назву «публічний договір», всякий вправі розраховувати, що ті послуги, які пропонуються публіці взагалі, будуть надані і йому².

Таким чином, можна визнати, що необґрунтована відмова перевізника від укладення публічного договору про подачу транспортних засобів на залізничному транспорті за наявності можливості надати відправникові вантажу відповідні послуги тягне можливість зацікавленої сторони звернутися до суду про спонукання до укладання договору й про відшкодування заподіяних збитків (для відправника вантажу на підставі правил про обмежену відповідальність перевізника — реального збитку).

Щодо підстав звільнення від відповідальності за неподання транспортних засобів слід зазначити таке. Можна погодитися з положенням, відповідно до якого з метою звільнення перевізника від відповідальності за невиконання зобов'язання по подачі транспортних засобів необхідно вести мову про нездійснення відправником вантажу дій, передбачених законом, іншими правовими актами або договором, або що впливають зі звичаїв ділового обороту чи із суті зобов'язання, без здійснення яких боржник (перевізник) не може виконати свого зобов'язання, тобто про невиконання відправником вантажу (кредитором) своїх кредиторських обов'язків, без реалізації яких перевізник (боржник) не в змозі виконати досліджуване зобов'язання. У даному випадку дії перевізника не є протиправними, а тому не можуть слу-

¹ Дрішлюк, В. І. Поняття та ознаки публічного договору за цивільним законодавством України / В. І. Дрішлюк // Практика виборчого процесу в Україні та проблеми його правового регулювання : зб. тез та доп. – Одеса, 2005. – С. 146–148.

² Покровський, І. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М., 2001. – С. 280.

жити підставою його відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язання по подачі транспортних засобів на залізничному транспорті. Прострочення відправника вантажу дають перевізникові-боржникові право на стягнення з відправника вантажу передбаченої виняткової неустойки, якщо відправник вантажу не доведе, що прострочення відбулося з обставин, за яких ні він сам, ні ті особи, на яких у силу закону, інших правових актів або доручення кредитора було покладене прийняття виконання, не відповідають (ст. 107 Статуту залізниць України).

На підставі наведеного можна стверджувати, що відповідальність перевізника за неподання транспортних засобів є підвищеною, тому що перевізник несе відповідальність не тільки за відсутності провини, але й за випадкове (невинне) невиконання або неналежне виконання зобов'язання. Відповідальність перевізника за неподання транспортних засобів настає у вигляді штрафу, що є законною й винятковою неустойкою, покликаною частково компенсувати збитки відправника вантажу й спонукати перевізника до належного виконання зобов'язання¹.

Відзначається, що відповідальність перевізника за неподання транспортних засобів необхідно привести у відповідність із ч. 2 ст. 921 ЦК і побудувати за принципом вини, що презюмується. У зв'язку із цим обґрунтовується необхідність приведення ст. 106 Статуту залізниць України у відповідність і закріплення повного відшкодування перевізником збитків у частині, не покритій штрафом, при намірі або грубій необережності за неподання транспортних засобів. Штрафні санкції у випадку прийняття законодавцем цієї пропозиції набудуть характеру залікової неустойки. Крім того, пропонується внести зміни до ст. 921 ЦК і відповідальність перевізника за зазначене правопорушення побудувати на засадах вини, що презюмується. Відповідно перелік обставин, що презюмують невинність або виключають відповідальність перевізника, пропонується сформулювати як зразковий. Аналогічні зміни пропонується внести до ст. 106 Статуту залізниць. У результаті запропонованих змін у законодавстві буде уніфікована відповідальність перевізника й відправника вантажу за зазначені цивільно-правові порушення, виключена відповідальність без вини, підвищиться сума компенсаційне значення неустойки².

¹ Астахова, Е. Н. Договор о предъявлении груза и подаче транспортных средств на железнодорожном транспорте : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Е. Н. Астахова ; Юрид. фак. Моск. гуманитар. ун-та. – М., 2007. – С. 9–14.

² Довгополов, А. А. Договор перевозки грузов железнодорожным транспортом по российскому праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. А. Довгополов ; Моск. акад. экономики и права. – М., 2006. – С. 20.

Важливим є і міжнародний досвід у цій сфері. Згідно з більшістю угод про міжнародні сполучення відповідальність на перевізника покладається тільки за наявності його вини, що презюмується. Найбільш чітко цей принцип сформульований у Варшавській конвенції 1929 р. (ст. 20): перевізник не несе відповідальності, якщо доведе, що ним або вповноваженими ним особами були прийняті всі необхідні заходи для того, щоб уникнути шкоди, або що йому неможливо було їх застосувати.

Таким чином, пред'явлення відправником вантажу перевізникові заявки на подачу транспортних засобів на спеціальному бланку з усіма належними реквізитами, із зазначенням усіх необхідних відомостей слід кваліфікувати як пропозицію укласти договір про пред'явлення вантажу й подачі транспортних засобів на залізничному транспорті — оферту (ст. 641 ЦК України), що виражає його внутрішню волю, спрямовану на виникнення цивільно-правових відносин із пред'явлення вантажу й подачі транспортних засобів.

Прийняття перевізником представленої відправником вантажу заявки, що виражає волю перевізника на встановлення правовідносин по пред'явленню вантажу й подачі транспортних засобів на залізничному транспорті, відповідає всім вимогам, пропонованим ЦК України до акцепту, і тому має кваліфікуватися як згода укласти договір про пред'явлення вантажу й подачі транспортних засобів на залізничному транспорті — акцепт (ст. 642 ЦК України). Таким чином, подання належно оформленої заявки і її прийняття є реалізацією взаємного волевиявлення сторін, спрямованого на виникнення зобов'язання щодо пред'явлення вантажу й подачі транспортних засобів на залізничному транспорті.

Неподання перевізником транспортних засобів із причин, що залежать від відправника вантажу, може розглядатися як підстава відповідальності відправника вантажу лише в тому випадку, якщо останній не виконує обов'язків (що виникли з договору про пред'явлення вантажу й подачі транспортних засобів), без здійснення яких перевізник (боржник) не в змозі виконати зобов'язання по подачі транспортних засобів (ст. 613 ЦК України). У зв'язку із цим доцільно закріпити у ст. 108 Статуту залізниць України загальне правило про те, що у випадках, коли відправник вантажу в порушення закону, інших правових актів або договору не виконає дій, без здійснення яких перевізник не може виконати свого зобов'язання по подачі транспортних засобів, останній вправі відмовитися від виконання договору й зажадати сплати неустойки.